Роксана Харчук

УДК 821.161.2–1.09

ПОЕТИЧНИЙ КРАЄВИД ТАРАСА ШЕВЧЕНКА: ЗНАЧЕННЯ І СЕНС

Авторка розглядає значення й сенс поетичних краєвидів Шевченка у зв'язку із християнським світовідчуттям, де світ – Боже творіння. Шевченко через пейзаж відкривав Божу присутність у світі, намагаючись збудити в читачів не лише почуття прекрасного, а і їхнє сумління.

Ключові слова: поетичний краєвид, контекст, значення, сенс, християнське світовідчуття.

Roksana Kharchuk. Shevchenko's poetic landscape: Value and meaning

The paper examines the value and the meaning of Shevchenko's poetic landscapes in relation to the Christian worldview which treats the world as God's creation. The author argues that Shevchenko used landscapes in order to reveal God's presence in the world and to activate not only the readers' feeling of beauty but also their conscience.

Key words: poetic landscape, context, meaning, sense, Christian worldview.

Оскільки Шевченко не належав ані до салонних поетів, ані до співців "чистої краси", пейзажна лірика загалом не визначає його творчості. Відповідно українське літературознавство не оцінювало й досі не оцінює проблему поетичного краєвиду митця не тільки як першорядну, а і як таку, що заслуговує на пильну увагу. Серед досліджень на цю тему чи не найавторитетнішою залишається стаття О. Дорошкевича 1921 року, у якій сформульовано кілька тез, що й досі не втратили актуальності: 1. романтичний характер ранніх пейзажів Шевченка й реалістичний часів заслання; 2. перевага сільського пейзажу над міським; ескізний характер Шевченкового пейзажу, лапідарна манера опису; 3. ліричний характер цих краєвидів; 4. Шевченко-жанрист перемагає Шевченка-пейзажиста; 5. соціальна спрямованість пейзажу поета; 6. теоретичні погляди Шевченка на роль мистецтва в малюванні природи з'ясовують особливості його поетичних досягнень [1, 154-173]. Окрему увагу Шевченковим пейзажам приділив також А. Єнсен [3, 51-57], наголосивши на впливі Шевченка-маляра на Шевченка-поета. Із сучасних досліджень можна назвати статтю М. Тарасової [див.: 6].

Однак поетичний краєвид Шевченка цікавий не лише своєю формою, зв'язком із живописним началом, що зумовлено фахом Шевченка-художника, а й змістом. Як значення Шевченкових пейзажів, так і їхній сенс досить прозорі й не потребують глибинних розкодувань. Однак адекватне їх розуміння можливе, якщо не спотворено трактувати контекст творчості поета, тобто відкинути тезу як про винятково революційну риторику Шевченка (хоча й така присутня), так і про його атеїзм. Поетичний краєвид, до речі, заперечує абсолютність і першої, і другої тези. Адже завдяки пейзажу поет уперше в українському письменстві створив символічний і водночас живий образ України, увиразнив психологічний портрет романтичного поета, акцентував головні ідеї власної творчості: про соціальну несправедливість як зло, з яким не може й не повинен миритися християнин, також про потребу відстоювання української ідентичності. Якщо ж визначити сенс цих краєвидів, то завдяки пейзажу й через пейзаж Шевченко відкривав Божу присутність у світі.

Можна безкінечно дискутувати на тему релігійності поета (у випадку Шевченка маємо також аргументи на користь його агностицизму), однак уся європейська романтична традиція (Шевченко не виняток) тісно переплетена саме з традицією християнською. У першій половині XIX ст. християнство ще не було порожнім звуком, тому Шевченко, який виховувався у християнському середовищі, був християнством просякнутий. Неврахування цього факту, підміна біблійного контексту контекстом російської революційної демократії була найвужчим

місцем радянського шевченкознавства. Нехтування християнським контекстом – не так навіть Біблією, яку вже долучено до інтертекстуального вивчення щодо Шевченка, як християнським поглядом на світ, де панує Божа воля, милосердя, прощення, примирення із собою й зі світом, спокута, а не історична доцільність, еволюція з її правом сильнішого, раціоналізм чи синкретична духовність, залишається найбільшою проблемою і для шевченкознавства пострадянського. Воно й надалі воліє оперувати в оцінках творчості поета-пророка атеїстичними кліше: гармонії (у крайньому разі божественної гармонії), але в жодному разі не Божої присутності, етичного й естетичного ідеалу, але не пошуків Бога, соціальної несправедливості, що начебто не має нічого спільного із нехристиянською поведінкою тих, кому належить влада й багатство. Атеїзм, а нині ще й толерантність призводять до переконання про неправомірність різких висловлювань Шевченка, наприклад, на адресу імператриці Олександри Федорівни. Остання була зовсім не безневинною особою. Як християнка вона поділяла відповідальність як зі своїм чоловіком-тираном Ніколаєм I, так і з сином Алєксандром II за їхні нехристиянські діяння, тому Шевченко цілком умотивовано назвав її "сукою". Адже у християнстві праведники, що гніваються з приводу гріха, не грішать. Шевченків гнів супроти імператриці-матері такий же праведний, як і супроти інших царів-"кровавих шинкарів", "катів людських", що, безперечно, асоціюються передусім із конкретними російськими царями. Зрозуміло, атеїст розцінить такий підхід як святенництво.

Наукове шевченкознавство, що не враховує панівне в шевченківську епоху християнське світовідчуття, порушує засади герменевтики. Без християнського контексту ми не зрозуміємо об'єкта свого вивчення або зрозуміємо його частково. Краєвид – іще одне свідчення християнської суті поезії Шевченка. У щоденниковому записі від 28 липня 1857 р. Шевченко писав про Бога як "Создателя этой невыразимой гармонии в своем бесконечном мирозданьи". Отже, саме Бог виступає в нього Творцем неба і землі, усього видимого й невидимого, передусім українського світу, що його поет прямо називає земним раєм. Про це свідчать як окремі вірші (наприклад, "Зацвіла в долині"), окремі образи (хоча б і соловейко на калині, що вихваляє святого Бога в поезії "Сон– Гори мої високії"), так і контекст творчості митця в цілому.

Поетичні пейзажі Шевченка позначають або *місце (простір)*: "Дрімає в харемі – в раю Візантія. / І Скутар дрімає; Босфор клекотить" ("Гамалія"); або *час доби* (поряд із денними пейзажами Шевченко змальовує також вечірні й нічні): "Сонце заходить, гори чорніють, / Пташечка тихне, поле німіє" ("NN – Сонце заходить, гори чорніють"); чи *пору року* (особливо часто весну, що є, за визначенням О. Дорошкевича, улюбленою поетовою порою [1, 167]): "Весна зиму проганяє, / І зелений по землі / Весна килим розстилає" ("Відьма"). У Шевченковому переспіві української народної пісні "Ой діброво – темний гаю" аналогічно до музичних альбомів (напр., "Пори року" П. Чайковського) зафіксовано зміну сезонів.

Пейзаж Шевченка, якщо користуватися систематикою М. Епштейна [див.: 2], можна класифікувати за масштабністю: 1. *екзотичний (у Шевченка часто орієнтальний)* – опис Туреччини в "Гамалії", зарисовка гір на початку поеми "Кавказ", пейзаж азійської пустині (цілком реалістичний): "Червона глина та печина, / Бур'ян колючий та будяк, / Та інде тирса з осокою / В яру чорніє під горою, / Та дикий інколи кайзак / Тихенько виїде на гору" ("У Бога за дверми лежала сокира"). Паралельно маємо й нічний пейзаж "вічного міста" в "Неофітах"; 2. *національний* – Шевченків поетичний краєвид став уособленням українського світу. Кожний його елемент більшою або меншою мірою, але несе в собі символічний сенс, ототожнюючись із красою, цнотою, довершеністю, родинним

щастям, любов'ю, героїзмом, свободою, безсмертям чи гармонією: червона калина, соловейко в гаї, вишневі садки, біленькі хатки, веселка, що позичає воду в широкого Дніпра, темний гайок зелененький, місяць із зорями, чорнобривка молоденька, козак, чумак (у пейзажі Шевченка майже завжди присутня людина), степ, могили і блакитні, "найсвятії" гори. "Нервом" Шевченкового національного пейзажу (фактично Наддніпрянщини) виступає Дніпро [див.: 1, 164]. Варто зазначити, що тональність українського денного краєвиду в Шевченка переважно святкова, світла, піднесена, у ранкових пейзажах контрастна, тут домінує червона або вогняна барва: "червоніє за горою", "край неба палає"; тональність вечірнього – лагідна (пастельна), у нічному превалює гра місячного й зоряного світла: "зорі сяють", "горить білолиций". У денному пейзажі використано білий (хатки, церкви, хмарка), зелений (садки, тополі, верби, лози), блакитний (синій) (гори, ставки, Дніпро, небо) і золотий (сонячний) кольори. Адже українські пейзажі поета, як уже зазначалося, зазвичай весняні або літні, зимових й осінніх зовсім не багато. Розлогий зимовий (бурхливий) пейзаж – опис завірюхи – зустрічаємо хіба що в поемі "Катерина". Осінній зводиться до скупої констатації: "Минає літо, шелестить / Пожовкле листя" ("Минають дні, минають ночі"), – лишень одного разу осінь означує Шевченко золотою ризою, в яку загортається темний гай ("Ой діброво – темний гаю").

Національний пейзаж Шевченка, як уже зазначалося, завжди ототожнюється з раєм і протистоїть у контексті всієї його творчості як холодному Петербургу, так й "убогому Косаралу". Чи не найпослідовніше шевченківську світлу, сповнену сонцем тональність національного краєвиду в українській літературі вже у XX ст. розвинув П. Тичина, поет, у творчості якого під тиском соцреалізму християнський мотив світу – Божого творіння було замінено ідеєю соціалістичного освоєння й перетворення природи й космосу.

Часто й екзотичний, і національний пейзаж у Шевченка завдяки топонімам із узагальненого перетворюється на конкретний, *локальний*. Наприклад, опис Фавор-гори надає конкретності палестинському краєвиду (О. Дорошкевич, щоправда, оцінював його як штучний [1, 163]): "Фавор-гора, / Неначе з злата-серебра, / Далеко, високо сіяє, / Аж сліпить очі" ("Марія"); або переяславський краєвид, що відкривається із Виблої могили: "Гори мої високії, / Не так і високі, / Як хороші, хорошії, / Блакитні здалека. / З Переяслава старого, / З *Виблої могили*" ("Сон – Гори мої високії").

Змалював Шевченко й 3. *космічний (планетарний)* пейзаж. Тут можна послатися на краєвид, збагачений біблійними алюзіями, що сигналізує про кінець світу: "… Сонце стане / І осквернену землю спалить" ("О люди! люди небораки!"; подібний маємо й у посланні "І мертвим, і живим…"), або краєвид, що наводить на роздуми про вічність: "Пливе місяць круглолиций. / І мир первозданний / Одпочив на лоні ночі" ("Неофіти"). Попри сільські пейзажі, трапляються в Шевченковій поезії й урбаністичні. Петербург уявляється поетові так: "На багнищі город мріє; / Над ним хмарою чорніє / Туман тяжкий" ("Сон – У всякого своя доля"). Цей уривок у контексті всієї Шевченкової творчості прочитується не як протиставлення міста селу, а як протиставлення українського світу світові російському, передусім в естетичному вимірі, на рівні кольористики: блакить, золото, сяйво Києва – "Мов на небі висить / Святий Київ наш великий. / Святим дивом сяють / Храми Божі, ніби з самим / Богом розмовляють" ("Варнак") – протистоїть темній барві Петербурга. Зрештою, у контексті всієї творчості Шевченка непривітний петербурзький пейзаж сполучується із думкою про богопокинутість цього міста ("Ні Бога навіть, ні півбога" ("Якось-то йдучи уночів") і перегукується з образом Петрополіського лабіринту, в якому панує тьма і скорбота ("Кума моя і я"). Сукупно ці компоненти створюють враження моторошної приреченості Росії на рабство й тиранію.

Якщо користуватися класифікацією краєвидів за емоційною шкалою, то в поезії Шевченка, за М. Епштейном, знаходимо як *ідеальний*, так і *бурхливий* і *сумний* пейзажі. Ідеальний пов'язаний із переживанням природи як гармонії, він часто співвідноситься із жанром ідилії. У Шевченковій творчості таких краєвидів більшість, хоча з ідилією пов'язані лише окремі з них. Передусім це вірш "Садок вишневий коло хати", що його можна трактувати як вінець пошуків Бога поетом у світі й у власній душі. Хоча в цьому вірші немає слова "Бог", тут згадано саме ті образи, які в контексті Шевченкової творчості несуть християнський сенс: мати (її поет завжди зображав крізь призму образу Матері Божої), діти (у Шевченка вони – "Божа благодать"), сім'я (конотації зі Святою родиною). Ці вузлові образи завдяки реалістичним деталям, що сукупно й окреслюють символічний український пейзаж, – садок вишневий, хата, хрущі, вечірня зіронька, соловейко – не залишають читачу жодного сумніву в тому, що так виглядає український світ, в якому присутній Бог.

У Шевченка немає пейзажних красивостей, його описи природи, навіть виразно романтичні, сповнені реалістичних деталей (напр., згаданий вірш "Садок вишневий коло хати" взагалі автологічний, хоча нині існує і протилежна думка [див.: 5, 14]), емоційні, часто мають самостійне значення й цінність, особливо якщо їх виокремити з більших творів.

Переважно романтичний ідеальний пейзаж у Шевченка сполучується з контрастною картиною, йому протистоїть світ соціуму з його несправедливістю, визиском слабших і людськими стражданнями. Отже, романтичний краєвид Шевченка має на меті викликати в читача не лише почуття захвату перед красою світу, а й збудити людське сумління. У пейзажі зі вступу до поеми "Княжна" традиційно з'являється мотив Божої присутності у світі: "Сам Бог витає над селом". Саме на цьому "божественному" тлі й розгортаються драматичні події поеми, що свідчать про відсутність Бога в душі розбещеного батька, негідника-аристократа, якому не жаль не тільки кріпаків, а й власної дитини. Ще один виразний ідеальний пейзаж – Гетьманщина як земний рай і його антитеза – українська безвихідь у межах Російської імперії: люди окрадені, козацька слава забута ("Сон-гори мої високії"). У поезії "Якби ви знали паничі" картинам райської української природи знову протиставляється картина соціального пекла. В українському раю-описі "ставок, неначе полотно, / А верби геть понад ставом / Тихесенько собі купають / Зелені віти…", в українському ж пеклі-розповіді "з братами тихо живемо, / Лани братами оремо / І їх сльозами поливаєм". Картина гострої соціальної кривди (конкретно кріпацтва) увиразнюється в цьому вірші картинами прекрасної природи. Мотив Божої присутності у світі, що резонує з внутрішнім світом поета й відгукується в його душі, загалом притаманний романтизму. Наприклад, поезія "Когда волнуется желтеющая нива" М. Лермонтова, що завершується констатацією "И в небесах я вижу Бога", або гімн Ю. Словацького "Сумно мені, Боже", в якому Бог золотить для ліричного героя небо й море. Водночас такий романтик, як А. Міцкевич, переважно трактував саму природу як божество.

Часто божеством, що карає людину за якийсь злочин, у бурхливих романтичних пейзажах (буря, злива) виступає природа. У Шевченка подібна тенденція відсутня. Бурхливий пейзаж, до якого належить й опис бурі на Дніпрі, що слугує вступом у баладі "Причинна", сприймається як самостійний твір, котрий має символічний характер, ототожнюючись із Україною. Як композиційний компонент балади цей пейзаж не лише віщує лихо, а й на підставі психологічного паралелізму уособлює стихію людської пристрасті, зокрема силу кохання, бурхливе його переживання героїнею. Буря свідчить також про опосередкований зв'язок героїні з дияволом (дівчина ходила до

ворожки, яка знається із чортом, саме це й стало безпосереднім поштовхом до її божевілля). У "Гайдамаках" пейзаж, що символізує примирення України з поразкою в боротьбі за власну правду, навпаки, відіграє роль епілогу.

Щодо сумних краєвидів, то найприкметніший із них – експресивний краєвид у поезії "І небо невмите, і заспані хвилі", що кореспондує із образом "незамкнутої тюрми", засланням Шевченка і трактується не лише як тло поетового розпачу, туги, а і як їхнє уособлення, зримий образ самотності. Кількісно сумних пейзажів у Шевченка значно менше, аніж ідеальних.

Часто, особливо на початку творчості й у період "трьох літ", у поета з'являлися пейзажі алегоричні, що асоціюються з національною катастрофою або насичені семантикою національної поразки й переривання української історії: "Б'ють пороги; місяць сходить, / Як і перше сходив… / Нема Січі, пропав і той, / Хто всім верховодив! <…> Сонце гріє, вітер віє / На степу козачім. / На тім степу скрізь могили / Стоять та сумують" ("До Основ'яненка"); також: "Чигрине, Чигрине, / Все на світі гине, / І святая твоя слава, / Як пилина, лине / За вітрами холодними, / В хмарі пропадає, / Над землею летять літа, / Дніпро висихає, / Розсипаються могили, / Високі могили – / Твоя слава…" ("Чигрине, Чигрине"). Особливістю Шевченкового пейзажу стає його фольклорна основа. Про це свідчить широко вживане в українських піснях кліше "сонце гріє, вітер віє", що повторюється й у Шевченка. Фольклорну основу мають і ті пейзажі поета, у яких центральне місце належить могилам: "Високії ті могили / Чорніють, як гори, / Та про волю нишком в полі / З вітрами говорять" ("Іван Підкова"). Саме із фольклору Шевченко перейняв мотив розмови могили з вітром.

Оскільки Шевченкові краєвиди зазвичай підкреслено експресивні, часто символічні, у них використовується *паралелізм*, *персоніфікація*, *метафора*. У поезії "За сонцем хмаронька пливе" пейзаж відтіняє настрій ліричного героя: спочатку умиротворення на тлі заходу сонця, коли серце "з Богом заговорить", згодом неспокою й важкості – туман веде за собою тьму ночі. У пейзажі-зачині з вірша "Коло гаю в чистім полі" з'являються дві тополі високії, що хилять одна одну. Вони уособлюють двох сестер-чарівниць, що закохалися в одного Івана. Метафора щасливого майбутнього людства – пейзажна замальовка, що нею завершується "Ісаія. Глава 35": "І пустиню опанують / Веселії села".

Шевченків краєвид акцентує психологічний стан ліричного героя. Наприклад, як щастя, так і нещастя сироти: "Мені так любо, любо стало, / Неначе в Бога….<…> Господнє небо, і село, / Ягня, здається, веселилось! / І сонце гріло, не пекло!"; і тут же: "Та недовго сонце гріло, / Недовго молилось… / Запекло, почервоніло / І рай запалило" ("N.N. – Мені тринадцятий минало"). Іноді пейзаж увиразнює персонажа, зокрема романтичну постать Перебенді-співця: "Вітер віє-повіває, / По полю гуляє. / На могилі кобзар сидить / Та на кобзі грає. Кругом його степ, як море / Широке, синіє: / За могилою могила, / А там – тільки мріє. / Сивий ус, стару чуприну / Вітер розвіває; / То приляже та послуха, / Як кобзар співає" ("Перебендя").

Літературний пейзаж має розгалужену типологію, яка зумовлена творчою манерою письменника, його психологічними настановами. Чим оригінальніша творча манера автора, тим упізнаваніша його образна система. Лапідарний пейзаж Шевченка, який окреслює простір і час твору, що виступає зв'язкою для окремих його композиційних частин, завжди впізнаваний і вирізняє його на тлі в основному розлогих пейзажів інших європейських романтиків.

Соціальні, філософські, психологічні явища в поезії Шевченка втілюються у відповідному пейзажному образі. Наприклад, воля асоціюється із пейзажем: "Як та воля, що минулась, / Дніпр широкий – море, / Степ і степ, ревуть пороги, / І могили – гори. / Там родилась, гарцювала / Козацькая воля" ("Думи мої, думи мої" (1840)); кохання – з іншим: "Тече вода з-під явора / Яром на

долину. / Пишається над водою / Червона калина. / Пишається калинонька, / Явор молодіє, / А кругом їх верболози / Й лози зеленіють" ("Тече вода з-під явора"); мрія про родинне щастя і здійснене життя – з ідилічною картиною: "І досі снить: під горою / Меж вербами та над водою / Біленька хаточка. Сидить / неначе й досі сивий дід / Коло хатиночки і бавить / Хорошеє та кучеряве / Своє маленькеє внуча" ("І досі снить: під горою"). Пейзажі Шевченка, окрім зорових, мають слухові характеристики: "пішов шелест по діброві", "кричать сови", "хрущі над вишнями гудуть", вітер завива, виє, "шепче з осокою", Дніпро реве, стогне, зозуля кує, "верба слуха соловейка". Природа персоніфікується й виступає в Шевченка не лише декорацією, а й окремим активним персонажем: "Там повіє буйнесенький, / Як брат заговорить, <… > Там могили з буйним вітром / В степу розмовляють" ("Н. Маркевичу"); "Босфор аж затрясся, бо зроду не чув / Козацького плачу, застогнав широкий, / І шкурою, сірий бугай, стрепенув, / І хвилю, ревучи, далеко-далеко / У синєє море на ребрах послав. / І море ревнуло Босфрову мову, / У лиман погнало, а Лиман Дніпрові / Тую журбу-мову на хвилі подав" ("Гамалія").

Прагнення Шевченка панорамно зобразити рідну землю вилилося в поезії в певну множинність описів, своєрідну збірку краєвидів України, поетичну візію батьківщини, якій у мистецькій спадщині мав би відповідати його альбом "Живописная Украина". Пейзаж у ліриці й епіці поета створено на підставі біблійної, фольклорної й романтичної традицій. Цей краєвид має бути предметом вивчення не лише літературознавства, а й семіотики.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Дорошкевич О.* Природа в поезії Шевченка // *Дорошкевич О.* Етюди з шевченкознавства: Зб. статей. – Харків; К., 1930.
2. *Эпштейн М.* "Природа, мир, тайник вселенной": Система пейзажных образов в русской поэзии. – М., 1990.
3. *Єнзен А.* Маляр краєвидів // *Єнзен А.* Тарас Шевченко. Життя українського поета / Перекл. Ів. Мандзюка. – Перемишль, 1921.
4. *Колесса Ф.* Студії над поетичною творчістю Т. Шевченка // *Колесса Ф.* Фольклористичні праці. – К., 1970.
5. *Леськів Б.* Фігури "Кобзаря" Тараса Шевченка: Словник. – Немирів, 2004.
6. *Тарасова М.* Містичний пейзаж у творах Шевченка: Взаємовплив живописного та поетичного начал // *Збірник* праць Всеукраїнської XXXVII наук. шевч. конф. – Черкаси, 2009.

Отримано 22 листопада 2012 р. *м. Київ*